

КОНСТАНТИН ТОТЕВ (Велико Търново)

СТЕАТИТОВИ ИКОНИ ОТ ТЪРНОВСКАТА ЦЪРКВА „СВ. 40 МЪЧЕНИЦИ“

Резултатите от археологическите проучвания на църквата "Св. 40 мъченици" и комплекса около нея през последните 25 години за съжаление в по-голямата си част са все още непубликувани¹. Най-новите разкопки предложиха важни данни за архитектурния план, за характера на целия ансамбъл и позволиха да се направят някои по-конкретни изводи за границите и датировката на църковния некропол². Заслужен интерес представлява и една неголяма група византийски художествени предмети от скъп метал — клетъчен емайл, стъклена смалта и стеатит, постъпили от разкопките на църковния комплекс, на които досега не е обърнато сериозно внимание.

Сред находките, попаднали по пътя на византийския импорт, най-многобройни са иконите от стеатит, което пък ни подтиква да ги разгледаме отделно. Открити през 1979—1980 г., стеатитовите творби днес се съхраняват във фонда на филиала на АИМ при БАН — В. Търново. Това всъщност са няколко отделни фрагмента от три икони: една малка и две големи.

От първата се е запазила част със стояща в цял ръст Богородица (разм. 4,1 x 3,3 x 0,7 см), записана в инвентарните описи под № 3451 (Обр. 1_а). Изработена е от млечнозелен стеатит и носи следи от позлатяване. Богородица е представена 3/4 наляво, с изнесени напред ръце, в поза на Застъпница пред нестигнал до нас образ на Христос. Колонката отдясно показва, че сцената е била поставена под арка, както е при известната херсонеска стеатитова икона с Благовещение от XII в.³ Независимо от различните сцени, в третирането на облеклото на Богородица се наблюдава един и същ маниер на работа. Елегантната стойка, позата, спускащите се плавни гънки на облеклото и позлатата, говорят за големите възможности на автора на изображението и донякъде подсказват участието ѝ в Дейсисна композиция (Обр. 1_б). Плоскостният релеф на творбата е характерен за стеатитовите про-

изведения от XII в., а връзката ѝ с Благовещението от Херсонес позволява нейната изработка да се припише на ателие във византийската столица. Важна е близостта, която иконката има по техника на релефа, цвят, вид и дебелина на стеатитовия материал с цяла група стеатитови икони от крепостта Царевец, чийто цариградски произход е трудно да се оспорва⁴.

Фрагментът от втората икона произхожда от неголяма сграда до крепостната стена, определена от Ат. Попов като параклис (Обр. 2_а)⁵. Има размери 2,7 x 2,2 x 0,6 см и е записана под инв. № 3333. Цветът на стеатита е млечнозелен, а релефът и рамката носят следи от златен варак. Запазени са части от две човешки фигури, разположени една над друга до рамката. Долната фигура има лице и тяло до към кръста, а горната — само крака и малка част от фестонирана под кръста туника. Схематично показаните чрез пресичащи се линии ризници и бадемовидният щит под долната фигура единствено подсказват, че изобразените са войници. Едрото и грубо лице на единия е несъразмерно спрямо тялото. Обобщено третираната коса пада върху раменете, а издължените и изпъкнали очи, дългият нос с широки ноздри над дебелите и с известна грубост моделирани устни говорят за второстепенната роля и значение, което тези фигури са имали в иконографската композиция. За разлика от леко прилегналата фигура на долния войник, втората е била полуизправена или приклепнала. Изглежда, че това са изображения на войници от стражата, за които се разказва в евангелския текст за сваляне на Христос от кръста (Обр. 2_б). По сходен начин са представени войниците в една сребърна грузинска икона от XI в.⁶ Фрагментът вероятно е принадлежал на многофигурна икона с големи размери, върху която са били разположени в клетки празнични сцени. Най-вероятно датировката на иконата трябва да се отнесе към средата на XII в. При това състояние на запазеност обаче е трудно да се намерят опорни точки за нейната изработка в ателиетата на византийската столица или на втория по големина град в империята — Солун.

Към разглежданите стеатитови творби се отнасят два фрагмента (Инв. № 3425 и 3378, с размери: 10,1 x 7 x 2,1 см и 3,4 x 4,9 x 2,1 см) от трета икона (Обр. 3_а). Тя е поразявала с внушителните си размери и със сигурност е участвала в декоративната система на малка църковна олтарна преграда.

Върху фрагментите са запазени само части от профилирана релефна рамка на иконата, няколко орнаментирани ивици от дъговидно извити краища на тронно облегалo и лява ръка, свита в лакътя. Респектиращата дебелина на късовете и височината на релефа 1,5 см напомнят за подобен фрагмент от икона с Разпятие Христово от XII в., съхраняван в Ню-Йоркския музей Метрополитен⁷. Приблизителните размери на иконата ще да са били 45 x 30 см, а за представената отгоре композиция можем да предполагаме въз основа на частите на представения трон. Дъговидната извивка с профилирани заоблени краища встрани от седалището, украсена с релефно моделиран кант, показва, че се отнася за представител

на една група тронове, влезли в науката с името „лировидни“⁸, върху каквито обикновено са били изобразявани главно Христос и Богородица. Сред паметниците на византийската малка пластика подобни тронове са рядко познати. Само при релефите от слонова кост се срещат няколко тронни изображения, при които скулптираният пъпковиден орнамент на облегалото напомня инкрустирани камъни⁹. Сходна е украсата им с релефно очертаните перли по нимбове, лорове, евангелия и различни парадни одежди.

Несъмнено е, че върху тази забележителна във всяко отношение търновска стеатитова икона е бил представен благославящ, седнал Христос, с книгата на Евангелието в ръка (Обр. 3₆). Възможно е творбата да е заемала централно място в някой портативен домашен олтар.

За характера и иконографията на някои творби, създадени от български майстори в столицата Търновград през XIII–XIV в., съдим от една група каменни икони и кръстове, постъпили от разкопките на Царевец, на църквата „Св. Димитър“ и околността¹⁰. Към тях трябва да причислим релефната икона с Разпятие Христово и Богородица Никопея от Великата лавра „Св. 40 мъченици“, на която също ще обърнем внимание в тази разработка (Обр. 4).

Иконката е открита на дълбочина 1,40 м, в пласт с материали и монети от средата на XIV в. Изработена е от сивозеленикав люспест камък и има размери: 7,1 x 5,5 x 1 см (Инв. № 3463). Изображенията от двете страни на правоъгълната плочка са постигнати чрез моделиране на вдълбан фон. Някои детайли са гравирани. Буквените съчетания от името на Христос (IC XC) са изпълнени релефно, в кръгли медальони, докато означенията за представените встрани Богородица и Йоан Богослов са очертани с връзана линия. Такива са и надписите за Богородица и детето Христос. Върху лицевата страна на иконата е представена необичайно едро фигурата на Христос (Обр. 4_а). Посредством връзана линия са очертани тесният нимб, следващ формата на главата, деколтето, късата шия, гърдите и очертанията на туниката под кръста. Встрани на Христовата фигура, върху кръста, са показани полуфигурите на Богородица и Йоан Богослов. Върху едрите им глави релефно са нанесени очите, носът и веждите. Неумението на автора още по-ярко се откроява при несръчно скулптираните ръце на Богородица и гравиранияте гънки на дрехите, които тя и Йоан Богослов носят.

Върху обратната страна е изобразена Богородица до пояс заедно с малкия Христос (Обр. 4_б). Сполуките на автора тук са по-големи. Ъгловатото, едро лице на Божията майка се отделя по много интересен начин от нимба чрез мафория, който се спуска и пада върху тялото. Встрани на насечения с къси линейки нимб личат ясно едри и отчасти разкривени гръцки букви на приетото съкращение за нейното име – ΜΡ ΘΥ. По същия начин над раменете ѝ са връзани инициалите с името на Христос – IC XC. За силата на въздействието, което излъчват двата образа, особено много допринасят ъгловатите очни орбити на Богородица и

кръглите орбити на Христос с гледец, нанесен чрез точкуване. По този начин схематично са скулптирани носовите и устните на изобразените.

Особено впечатление прави чистата фронталност на образите върху двустранната икона. Изпълнението на облеклото на фигурите с гравирани прави гънки е отдалечено от кръга на паметниците на византийското приложно изкуство. Чужди на йератичните и отдавна утвърдени в християнската иконография образи и сюжети са и нимбовете около главите на представените. Всички те следват формата на едро очертаните глави и са запълнени с врязани линии. Тези особености със сигурност определят местната изработка на творбата.

Трудно е да се предположи какъв е моделът, използван за образец при изпълнението на тази доста примитивно скулптирана творба. С едните лица и начина на третиране на нимбовете на Богородица с детето Христос иконата намира общност с една стеатитова икона от XIV в., съхранявана в галерия Уолтър в Балтимор¹¹. Грубоватите моделираните образи показват скромните възможности на своя автор, който при третирането на тази иконография изглежда е гледал и претворил образец, изпълнен в друга техника от църковната съкровищница или библиотека.

Фактът, че в столичния Търновград рядко се скулптират икони от камък, може да се обясни с широко разпространените от по-рано византийски стеатитови творби, с тяхното вторично преизползване за пандантиви и кръстове¹² и най-вече с въздействието, което те оказали за развитието на други приложни техники като релефната керамика, дърворезбата и по-късната гравировка върху седеф¹³.

БЕЛЕЖКИ

¹ В. Вълков. Новите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. (Предварително съобщение). — Археология, 1974, кн. 2, с. 37—54; Л. Мавродинов а. Стенописите на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. С., 1974; А. Попов. Търновската „Велика лавра“. — Известия на БИБ, кн. XXXIII, 1980, с. 83—98; Иван-Асеновият манастир „Великата лавра“ в Търнов. — В: Културата на средновековния Търнов, С., 1985, с. 17—25; Асеновци и „Новият град“ в Търново. — Векове, кн. 4, 1985, с. 5—13; Царският манастир „Св. 40 мъченици“ в Търновград. Царевград Търнов., т. VII (под печат).

² К. Тотев. Бележки към стрителната история на Западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици“. — Проблеми на изкуството (под печат); К. Тотев, Ив. Чокоев. Нови наблюдения за некропола при църквата „Св. 40 мъченици“ (под печат); Златни пръстени-печати от църквата „Св. 40 мъченици“ (под печат); Ив. Чокоев. Наблюдения върху текстилните останки, открити при проучванията на църквата „Св. 40 мъченици“, 1992—1993 г. (под печат).

³ А. В. Банк. Искусство Византии в собраниях Советского союза. Л.-М., 1965, обр. 154.

⁴ К. Тотев. Icones et croix de steatite de Tarnovo (Tarnovgrad). — Cahiers

archeologiques, 40, 1992, p. 123—138, fig. 6, 7, 11, 13.

⁵ Работната хипотеза на Ат. Попов за параклиса не е развита в подготовения от автора монографичен труд за манастира „Св. 40 мъченици“.

⁶ В. у. A b r a m i s c h v i l i. Georgian Jewellery and Metalwork in the Middle Ages. By Jewellery et metalwork in the museums of Georgia. Leningrad, 1986, fig. 155.

⁷ J. K a l a v r e z o u - M a x e i n e r. Byzantine icones in steatite. Wien. 1985. Pl. A-35.

⁸ E. W e i g a n d. Zum Denkmälerkreis des Christ Ormmanimbus. — BZ, 32 (1932), p. 63—81.; A. C u t l e r. Transfiguration: Studies in the Dinaminhof Byzantine Iconography. — University Park 1975, p. 5—52.

⁹ A. G o l d s c h m i d t u n d K. W e i t z m a n n. Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen, Berlin, 1934, Kat.N 61, N 222-a.

¹⁰ К. Т о т е в, Д. С т а н ч е в. Творби на стеатитовата пластика. — МПК, 4, 39; К. Т о т е в. Мраморна икона от с. Драганово, Великотърновско. — Проблеми на изкуството, 1986, 2, 55—58; Каменни икони от Средновековна България. — Археология, 1, 1993, с. 10—20.

¹¹ J. K a l a v r e z o u - M a x e i n e r. Byzantine icones ..., Pl. A-11.

¹² К. Т о т е в. Стеатитови кръстове от Средновековна България. — Археология, 1990, кн. 3, с. 48—58.

¹³ К. Т о т е в. Релефни керамични икони от Второто българско царство. — Археология, 1, 1990, с. 48—57; Модел и копие в приложното изкуство на столичния Търновград. — Сб. материали от международната конференция "Османската инвазия на Балканите и краят на Средновековната българска държава XIV—XV в., 19-21.05.1993 г., В. Търново (под печат).